

भारतातील शहरीकरण आणि शहरी शाश्वत विकास आव्हाने व समस्या- एक चिकित्सक अभ्यास

घडलिंग एन.एस.

संशोधक विद्यार्थी

मो.नं. : ९६२३२३७४४१

email: nivrutighadling20@gmail.com

डॉ. सांगुळे आर.बी.

विभागप्रमुख व प्राध्यापक,

अंकुशराव टोपे महाविद्यालय,

जालना

प्रस्तावना :

शहर किंवा नगर ही संकल्पना भारतासाठी नवीन नाही. अगदी प्राचीन कालखंडापासून भारतात नागरी संस्कृतीची सुरुवात झाली आहे. सर्वात प्राचीन समजल्या जाणाऱ्या सिंधू संस्कृतीतील मोहजोदडो व हडप्पा हे नगरांची उत्तम उदाहरणे आहेत. महाभारत व रामायण या देखील नगरांचा उल्लेख दिसून येतो. याबाबतीत स्पेलेंगलर म्हणतात की, 'जगाचा इतिहास हा नागरी पुरुषांचा इतिहास आहे.' तात्पर्य भारतीय समाजाला नागरी संस्कृतीचे आकर्षण सुरुवातीपासूनच असलेले दिसून येते. शहरीतील विविध सुखसोयींकडे ग्रामीण जनतेने आकर्षित होणे साहजिकच आहे. शहरीकरणाची प्रक्रिया ही प्राचीन कालखंडापासून चालू आहे; परंतु शहरीकरणाला जगात खऱ्या अर्थाने गती मिळाली ती औद्योगिक क्रांतीनंतरच.

इ.स. १९५० मध्ये जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ३० टक्के लोकसंख्या शहरात राहणारी होती. वर्तमान स्थितीत जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५० टक्के लोकसंख्या ही शहरवासी बनली आहे. हे प्रमाण २०५० पर्यंत ६८ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. एकूण लोकसंख्या व देशातील नागरीकरणाचे प्रमाण लक्षात घेता ऑस्ट्रेलिया आणि न्यूझीलंड हे जगात सर्वात जास्त जागतिक लोकसंख्येच्या एकूण वाढीसह जागतिक लोकसंख्येच्या एकूण वाढीसह २०५० पर्यंत २.५ अब्ज भागाशी जोडले जातील. यातील जवळपास १० टक्के वाढ आशिया आणि आफ्रिकेत होत आहे. UNDESA युनायटेड नेशन्स च्या लोकसंख्या विभागाद्वारे तयार केलेल्या जागतिक शहरीकरणाच्या संभाव्यतेच्या २०१८ च्या पुनरावृत्तीमध्ये असे दिसून आले की, भविष्यात जगातील शहरी लोकसंख्येच्या आकारात वाढ काही देशांमध्ये जास्त प्रमाणात केंद्रीत होण्याची अपेक्षा आहे.

अंदाजित ही वाढ २०५० पर्यंत ३५ टक्के असेल असा अंदाज आहे. ४१६ दशलक्ष शहरी रहिवासी भारतात जोडले जातील असा अंदाज आहे. याशिवाय २०२८ च्या आसपास दिल्ली वाढत राहून जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले शहर बनण्याचा अंदाज आहे. (युनायटेड नेशन्स, २०१८) हेच दर्शवितो की ३५ टक्के लोकसंख्या शहरी आहे. (वर्ल्डोमीटर, २०२०).

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची एकूण लोकसंख्या १२१ कोटीपेक्षा अधिक आहे. एकूण लोकसंख्येपैकी ३१.१६ टक्के नागरी लोकसंख्या आहे. देशात १० लाखांपेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारी जवळपास ५० शहरे आहेत. मुंबई हे देशात सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेले शहर आहे. शहरीकरणासमोरील आव्हाने हे सुनिश्चित करणे आहे की पर्यावरणास अनुकूल, गरीब समर्थक सेवा वितरण किमान मानकांपर्यंत वाढविले गेले आहे हे नियोजनात समाविष्ट करणे आवश्यक उद्दिष्टे असावीत. या संदर्भात, भौतिक, संस्थात्मक आणि सामाजिक आणि सर्वसमावेशक विकास आर्थिक पायाभूत सुविधांसाठी संयुक्त प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

शहरीकरण म्हणजे काय :

ज्या भागात अधिक लोकसंख्या एकवटलेली असते म्हणजेच लोकसंख्येची घनता जास्त असते, जिथे बिगरकृषी व्यवसाय करणाऱ्यांचे प्रमाण $\frac{3}{4}$ पेक्षा अधिक असते. सामान्य अर्थाने शहरीकरण म्हणजे लोकसंख्येच्या केंद्रीकरणाची प्रक्रिया होय. शहरीकरणाची प्रक्रिया सस्थलांतरातून सुरू होते. ग्रामीण विभागातून शहरी विभागाकडे होणारे लोकांचे स्थलांतरातून सुरू होते. ग्रामीण विभागातून शहरी विभागाकडे होणारे लोकांचे स्थलांतर हे शहरी लोकसंख्यावाढीची मुख्य कारण आहे. शहरीकरणाची प्रवृत्ती प्राचीन असली तरी आधुनिक काळात ती प्रकर्षाने वाढलेली दिसते. तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने मानवाने अनेक उद्योगधंदे निर्माण केले. त्यांचे केंद्रीकरण शहरात झाले. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे शहरांची संख्या व विस्तार वाढत आहे. उद्योगधंदे, शिक्षण, रोजगार यासाठी ग्रामीण भागातील लोंढे शहरांकडे वाढत आहे.

शहरीकरणाची व्याख्या :

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार शहर या संकल्पनेत खाली गोष्टींचा समावेश केला आहे.

१) ज्या भागात म्युनिसिपालटी, कॉर्पोरेशन, कॅन्टॉमेंट बोर्ड किंवा नोटिफाईड टाऊन एरिया कमिटी आहे, किंवा ज्या भागात खालील गुणविशेष आहेत भाग.

क) कमीत कमी ५,००० लोकसंख्या

ख) कमीत कमी ७५ टक्के लोकसंख्या बिगर शेती व्यवसाय करतात.

ग) लोकसंख्या घनता कमीत कमी प्रत्येक चौरस किलोमीटरला दळ इतकी आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) भारतातील शहरी करणाची संकल्पना समजून घेणे.
- २) भारतातील शहरीकरण समस्या आणि आव्हानांचा अभ्यास करणे
- ३) भारतातील शहरी शाश्वत विकासाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधात दुय्यम आधार सामुग्रीचा वापर केला आहे. जनगणना अहवाल २०११, मासिके, लेख आणि इंटरनेट इ.

भारतातील शहरीकरणाची प्रवृत्ती (१९०१ - २०११)

वर्ष	लोकसंख्या (दशलक्ष)		एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण (%)	
	ग्रामीण	शहरी	ग्रामीण	शहरी
१९०१	२१३	२६	८९.२	१०.८
१९११	२२६	२६	८९.७	१०.३
१९२१	२२३	२८	८८.८	११.२
१९३१	२४६	३३	८८.०	१२.०
१९४१	२७५	४४	८६.१	१३.९
१९५१	२९९	६२	८२.७	१७.३
१९६१	३६०	६९	८२.०	१८.०
१९७१	४३९	१०९	८०.१	१९.९
१९८१	५२४	१५९	७६.७	२३.३
१९९१	६२९	२१८	७४.३	२५.९७
२००१	७४३	२८३	७२.२	२७.८
२०११	८३३	३७७	६८.८५	३१.१५

वरील तक्त्यावरून १९०१ ते १९२१ दरम्यान, शहरी लोकसंख्या २६ दशलक्ष वरून २८ दशलक्ष इतकी हळूहळू वाढली. परंतु १९४१ नंतर लोकसंख्येची भर पडून विकास दराने अधिक गती घेतली. १९६१ पासून देशातील शहरी लोकसंख्येमध्ये अचानक वाढ झाली आहे. १९६१ मध्ये शहरी लोकसंख्या ६९ दशलक्ष होती. आणि १९८१ पर्यंत दुप्पट होऊन १५९ दशलक्ष

झाली, जी भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या २३.३ टक्के आहे. जनगणनेच्या आधारे असे म्हणता येईल की भारताची शहरी लोकसंख्या सतत वाढत आहे. भारतातील एकूण शहरी लोकसंख्या १९९१ मध्ये २१८ दशलक्ष इतकी वाढली. १९७१-८१ या दशकात भारताची शहरी लोकसंख्या ग्रामीण लोकसंख्येच्या १.७८ टक्के वाढीच्या तुलनेत दरवर्षी लोकसंख्या सुमारे ५ दशलक्ष किंवा सरासरी वार्षिक वाढ ३.८७ टक्के वाढली. १९३१ च्या जनगणनेत देशाची एकूण शहरी लोकसंख्या २१८ दशलक्ष होती आणि १९८१-९१ मध्ये सरासरी वार्षिक वाढीचा दर ३.०९ टक्के होता. तर २०११ च्या जनगणेनुसार देशाची एकूण शहरी लोकसंख्या ३७७ दशलक्ष होती. जी भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ३१.१५ टक्के आहे. जी भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या २०११ ते २०२१ पर्यंत पुन्हा दुप्पट होण्याची अपेक्षा आहे. ज्यामुळे शहरी शहरी लोकसंख्या ६०० दशलक्षांपेक्षा जास्त होईल.

भारताची लोकसंख्या १३,९५,९७५ (२०२१ पर्यंत) नोंदवली गेली. आकडेवारी दर्शवते की, ६.५ टक्के लोक ग्रामीण आणि उर्वरित ३५ टक्के शहरी भागात नोंदवली गेली आहे.

भारत एक अत्यंत शहरीकरण झालेला देश आहे. कारण त्यांची लोकसंख्या गेल्या काही वर्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. असा एक समज आहे. परंतु औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या स्तरांमध्ये असमतोल आहे. या आधारावर हा संदर्भ विकसित झाला आहे. नागरीकरणाची प्रक्रिया खर्चिक असून त्याचा आर्थिक विकासावर परिणाम होतो. पायाभूत सुविधा ही खराब स्थितीत असल्यामुळे वाढता शहरी दबाव सहन करण्याच्या स्थितीत नाही. अशा प्रकारे शहरी विकासासाठी नवीन फ्रेमवर्क तयार करण्यासह शाश्वत विकासासाठी २०३० अजेंडाच्या अंमलबजावणीसाठी शहरीकरणातील प्रमुख ट्रेडचे स्पष्ट आकलन महत्त्वाचे आहे.

शहरीकरण आणि विकास :

शहरीकरण हा विकासाचा उपसमूह मानला जाऊ शकतो. सामान्यतः ग्रामीण समाजातून शहरी समाजात होणारा बदल, जो विविष्ट कालावधीत शहरी भागातील लोकसंख्येतील वाढीद्वारे दर्शविली जाते. हे सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय घडामोडींचे परिणाम मानले जाते. ज्यामुळे शहरी एकाग्रता आणि मोठ्या शहरांची वाढ, जमिनीच्या वापरातील बदल आणि ग्रामीण ते महानगरापर्यंत संस्था आणि प्रशासनाच्या पद्धतींमध्ये बदल होतो. आर्थिक परिवर्तन आणि सामाजिक बांधणीमध्ये

शहरीकरण हा महत्त्वाचा घटक आहे. ही मानवी वसाहतींच्या निर्मितीची प्रक्रिया समजली जाते. ज्याद्वारे मोठ्या संख्येने लोक निवडलेल्या भौगोलिक क्षेत्रात कायमस्वरूपी राहू लागतात. बदलाची संरचनात्मक प्रक्रिया म्हणून, शहरे किंवा शहरांमध्ये उद्योग आणि व्यावसायिक, आर्थिक आणि प्रशासकीय प्रणालींच्या एकाग्रतेमुळे आणि वाहतूक दळणवळण, सांस्कृतिक आणि मनोरंजक क्रियाकलात्मकतेचे तांत्रिक विकासामुळे शहरीकरण विकसित होते. तज्ञांचे असे मत आहे की, शहरीकरणामध्ये लोकांचे एकाच ठिकाणी एकाग्रतेपेक्षा बरेच काही समाविष्ट आहे. येथे, नागरी वसाहती, म्हणजे शहरे आणि गावे, समुद्र बंदरे, बाजारपेठा, धार्मिक पूजास्थळे, शैक्षणिक संस्था आणि लष्करी छावण्या यासारख्या निवडक ठिकाणी विशिष्ट कार्य करून वाढतात आणि विकसित होतात. आर्थिक वाढीचे इंजिन असण्या व्यतिरिक्त, नागरी कायदा साहित्य, ललित कला, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी आणि विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील सामाजिक प्रगतीसाठी उत्प्रेरक, अशा प्रकारे, शहरीकरण म्हणजे सामाजिक- आर्थिक, मनोवैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया ज्याद्वारे लोक संस्कृती प्राप्त करतात. ज्यामध्ये वर्तणुकीचे स्वरूप, संस्थेचे स्वरूप आणि शहरामध्ये उद्भवलेल्या कल्पना समाविष्ट आहेत.

१४ व्या वित्त आयोगानुसार, आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्येही राज्याला अधोरेखित करण्यात आले आहे. भारतात शहरी भागाच्या विस्ताराला महत्त्व दिले जाते. या संदर्भात, अटल मिशन फॉर रिजुव्हेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन (AMRUT) च्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये राज्यांमध्ये निधीचे वाटप निश्चित करतांना राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या संस्थेला ५० टक्के वेटेज देण्यात आले आहे. समष्टि आर्थिक कथनात, शहरांना वाढीचे इंजिन मानले जाते. या संदर्भात, विविध अहवाल आणि अभ्यासांती आर्थिक वाढ आणि विकासामध्ये शहरांचे योगदान आणि केंद्रस्थान यावर भर दिला आहे. शहरांच्या विकासाशिवाय जगातील कोणत्याही देशाचा विकास होऊ शकत नाही, हे मान्य केले आहे. भारत २०५० पर्यंत जगातील तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था होण्याचा आपला प्रवास सुरू ठेवत असताना, भारताच्या विकासात शहरी भारताची भूमिका लक्षणीय आहे. आज शहरी भारताचा जीडीपीमध्ये ६५ टक्के वाटा आहे. जो वाढण्याचा अंदाज आहे. २०३० पर्यंत ७० टक्के, एक अभूतपूर्व विस्तार जो भारताच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिदृश्यात बदल घडवून आणेल. या काळात, ६० टक्के शहरी नागरिक मध्यमवर्गीय कंसात आणि दरवर्षी १

दशलक्ष तरूण कर्मचारी वर्गात जातील, अशा प्रकारे वेगाने मागणी केली जाईल आणि सेवा आणि जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा अशा प्रकारे, तरूण लोकांच्या आकांक्षेनुसार भारताचे नागरीकरण सुरूच राहिले.

या टप्प्यावर, शाश्वत विकासासाठी अस्तित्वात असलेल्या मोठ्या संधी लक्षात घेण्याची नितांत गरज आहे.

शहरीकरण आणि शाश्वत विकास :

भारत जेव्हा काही दशकांसाठी बहुसंख्य शहरी समाजाचा दर्जा प्राप्त करणार आहे, तेव्हा शहरी परिवर्तन सुरळीत, उत्पादक आणि पर्यावरणास अनुकूल आणि शाश्वत असल्याची खात्री करणे महत्त्वाचे आहे. त्यांना चांगल्या दर्जाच्या जीवनासाठी योग्य पायाभूत सुविधा आणि सेवांची आवश्यकता असेल, ज्याची खात्री आधुनिक शहरी प्रशासनाद्वारेच केली जाऊ शकते. हे लक्षात घेतले पाहिजे की शहरे त्यांच्या प्रशासन संरचनांचे आधुनिकीकरण करण्याच्या प्रक्रियेत आहेत. सरकारने या संदर्भात हेरिटेज सिडी डेव्हलपमेंट अँड ऑगमेंटेशन योजना, यात सुधारणा सुरू केल्या आहेत. फेमवर्क (सर्वासाठी घरे, स्मार्ट मिशन, अमृत कायाकल्प आणि परिवर्तनासाठी अटल मिशन) त्याच बरोबर स्वच्छ भारत मिशन, जल जीवन मिशन शहरी इ. भारताचे नागरीकरण सुरू असताना, शाश्वत विकास हा शहरी विकासाचे यशस्वीरित्या व्यवस्थापन करण्याच्या प्रयत्नांवर अवलंबून आहे. विशेषतः ज्या भागात शहरीकरणाचा वेग सर्वात वेगवान आहे. या अनेक राज्य सरकारांना त्याच्या वाढत्या शहरी लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आव्हानांचा सामना करावा लागेल, ज्यात गृहनिर्माण, वाहतूक ऊर्जा प्रणाली आणि पायाभूत सुविधांचा समावेश आहे. याशिवाय रोजगार आणि शिक्षण आणि आरोग्य सेवेसारख्या मुलभूत सेवांशी संबंधित समस्या हेही मोठे आव्हान आहे. या संदर्भात शाश्वत विकासासाठी आपल्या विद्यमान आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय संबंधांची उभारणी करताना, शहरी आणि ग्रामीण भागातील दुवे मजबूत करणे शहरी आणि ग्रामीण रहिवाशांचे जीवनमान सुधारणांसाठी एकात्मिक धोरणांची आवश्यकता आहे. शाश्वत शहरे आणि समुदायांवरील शाश्वत विकास लक्ष्य (SDG) ११ हे देखील सांगते की शाश्वत विकास विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते कारण ते लोकांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या समृद्ध होण्याची संधी देतात. भारत सरकार शाश्वत विकास लक्षांचा पाठपुरावा करत आहे; आणि शाश्वत

विकास उद्दिष्टांच्या कोणालाही मागे न ठेवता' या भावनेने 'सबका साथ, सबका विकास, सबका विश्वास आणि सबका ट्रस्ट' सुनिश्चित करण्याचे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी दृढ कटिबद्ध आहे.

भारतातील शहरीकरणाच्या समस्या आणि आव्हान :

शहरीकरण हे आर्थिक, सामाजिक राजकीय प्रगतीचे साधन असले तरी त्यामुळे गंभीर सामाजिक - आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. शहरी लोकसंख्येचे प्रचंड प्रमाण, शहरी भागाची अव्यवस्थित आणि अनियोजित वाढ आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव अशा परिस्थितीची प्रमुख कारणे आहेत. नैसर्गिक आणि स्थलांतरामुळे शहरी लोकसंख्येच्या झपाट्याने होत असलेल्या वाढीमुळे घरे, पाणी, स्वच्छता, आरोग्य आणि शिक्षण या मुलभूत सुविधा पुरविणे ही मोठी समस्या आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ७०.६ टक्के कुटुंबाकडे पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत म्हणून नळाच्या सोय होती. ६२.६ टक्के घरांमध्ये शौचालयाची सोय होती. आणि केवळ ४४.५ टक्के घरांमध्ये सांडपाण्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी ड्रेनेज आहे. तथापि, १७.४ टक्के कुटुंबे झोपडपट्टीत आहेत. ग्रामीण स्थलांतरीतांमध्ये गरीबी, रोजगारी आणि शहरी विस्तारामुळे मौल्यवान शेतजमिनी झपाट्याने अतिक्रमण करत आहेत. भारताच्या शहरी लोकसंख्येने आधीच ३७७ दशलक्षांचा टप्पा २०३० पर्यंत, भारतातील ५० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या शहरी भागात राहण्याची अपेक्षा आहे. खालील समस्या हायलाइट करणे आवश्यक आहे.

१) पाणी टंचाई आणि सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची समस्या :

भारतात आंध्र प्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र, पंजाब आणि कर्नाटक यासारख्या आर्थिकदृष्ट्या विकसित राज्यांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता अधिक प्रमाणात आढळते. २०११ मध्ये शहरी कुटुंबाच्या ६८.७ टक्के वरून नळाच्या पाण्याची सुविधा ७०.६ टक्क्यांपर्यंत वाढली. या संदर्भात शहरी कुटुंबांच्या परिसरात पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत असलेल्यांची टक्केवारी देखील ६५.४ टक्के वरून ७१.२ टक्के पर्यंत वाढली. झोपडपट्टी भागात हे प्रमाण ५६.७ टक्के कुटुंबांना त्यांच्या परिसरात पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत उपलब्ध होता. शहरातील गरीब ठिकाणी आणि श्रीमंत ठिकाणे यांच्यात पाणी पुरवठ्यात असमानता आहे. शहरातील पाणी पुरवठ्याची स्थिती सुधारत असली तरी क अजूनही काही ठिकाणी टंचाई आणि समानता आहे. पिण्याचे पाण्याचे स्रोत देखील दूषित आढळले आहेत. उदा. यमुनातही याशिवाय पिण्याचा पाण्याचा पुरवठाही अपुरा आहे.

२) स्वच्छतेची समस्या :

२०११ मध्ये शहरी भारतात ७.१ टक्के कुटुंबांमध्ये खडे असलेली शौचालये होती, तर ७२.६ टक्के कुटुंबांकडे त्यांच्या जागेवर शौचालय होती. झोपडपट्टी भागात ६६ टक्के कुटुंबांकडे जागेवर शौचालये होती. मात्र सुविधा नसलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी घरसली आहे. झोपडपट्ट्या आणि अनधिकृत वसाहतींमधील स्वच्छतेची स्थिती निराशाजनक आहे. अशा प्रकारे शहरी भागातही मोठ्या संख्येने लोकांकडे घरातील शौचालयाची सुविधा नाही. जी सार्वजनिक आरोग्यासाठी धोकादायक आहे. (NSSO स्वच्छता स्थिती अहवाल, २०१८)

३) घन कचरा व्यवस्थापनाची समस्या :

सांडपाणी उघड्या ड्रेनेज, सिस्टमध्ये वाहते. त्यामुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात. राष्ट्रीय स्तरावरील भारताच्या २०११ च्या जनगणनेनुसार, शहरी भागात बंद गटार आणि उघडे गटार असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी अनुक्रमे ४४.५ आणि ३७.३ टक्के होती. उर्वरित १८.२ टक्के घरामधील पाणी बाहेर काढण्याची सोय नव्हती. शहरामधील सांडपाणी यंत्रणा नाहीत कारण असे प्रक्रिया न केलेली सांडपाणी जमीनीत आणि जलकुंभामध्ये वाहते, ज्यामुळे प्रदूषण होते.

शहरांमधील दुसरी सर्वात मोठी समस्या म्हणजे घनकचरा व्यवस्थापन. HPEC मार्च २०११ च्या अहवालानुसार प्रमुख महानगरांमध्ये कचरा संकलन कव्हेरेज क्षेत्र ७० ते ९० टक्के आहे. शहराच्या आकारमानानुसार कचरा उचलण्याची क्षमता कमी होत आहे. घनकचरा हा सहसा घातक कचऱ्यात मिसळला जातो, जो काही शहरांच्या औद्योगिक कचरा भागात निर्माण होतो. ज्यामुळे पर्यावरणाची गंभीर समस्या निर्माण होते. असुरक्षित कचरा विल्हेवाट ही शहरी भागातील एक महत्त्वाची समस्या आहे. आणि कचरा व्यवस्थापन हे नेहमीच एक मोठे आव्हान वाहिले आहे.

४) गृहनिर्माण समस्या :

अन्न आणि वस्त्र व्यतिरिक्त घर ही मूलभूत गरज असल्याने वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी त्याची तरतूद करणे आवश्यक आहे. जे सरकार समोर मोठे आव्हान आहे. शहरी मध्यमवर्गीय यांच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत घरांच्या वाढत्या किंमतीमुळे बहुतांश अल्प उत्पन्न गटांना ते कठीण झाले आहे. प्रधानमंत्री आवास योजना शहरी (PMAY-U) एक प्रमुख मिशन २०२२ पर्यंत शहरी भागातील

सर्व पात्र कुटुंबांना पक्की घरे सुनिश्चित करून झोपडपट्टीतील रहिवाशांसह EWS / LIG आणि MIG श्रेणीमधील शहरी घरांची कमतरता दूर करते. शिवाय घरबांधणीचा सध्याचा दर खूपच मंद आहे. त्यामुळे समस्या आणखी गुंतागुंतीची झाली आहे.

५) गरिबीची समस्या :

दारिद्र्य ही एक बहुआयामी घटना आहे, जी उत्पन्नाचा भाव किंवा संसाधनांची उपलब्धता दर्शवते. घरे, पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा, उपजीविका आणि महिला, मुले आणि जेष्ठनागरिक यांसारख्या असुरक्षित गटांच्या विशेष गरजा यामध्ये विविध ह. आम्हांना तोंड घावे लागते. ग्लोबल बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक २०२० नुसार, २००५-०६ मध्ये भारतातील ६४० दशलक्षांपेक्षा जास्त लोक बहुआयामी दारिद्र्यात होते; शहरे ही विकासाची इंजिने आहेत आणि तरीही मोठ्या संख्येने लोक गरीब आहेत आणि झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा फुटपाथवर अत्यंत दयनीय परिस्थितीत राहतात. गरीबी दूर करणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे, ज्याकडे सरकारने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

६) बेरोजगारीची समस्या :

शहरी भारतातील बेरोजगारी कामगार शक्तीच्या १५ ते २५ टक्के असण्याचा अंदाज आहे. ही टक्केवारी आणखी जास्त आहे. सुशिक्षित लोकांमध्ये सर्व सुशिक्षित शहरी बेरोजगारांपैकी निम्मे लोक (दिल्ली, मुंबई, कोलकाता आणि चेन्नई) या चार महानगरांमध्ये केंद्रित आहेत. शहरी उत्पन्न असे तरी ग्रामीण उत्पन्नापेक्षा जास्त, शहरी भागात राहणीमानाचा उच्च खर्च पाहता ते भयंकरपणे कमी आहेत. शहरी बेरोजगारीचे एकूण प्रमुख कारण म्हणजे मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागातून शहरीभागाकडे होणारे स्थलांतर बऱ्याच काळापासून चालू आहे. परंतु ते नेहमीच तितके मोठे नव्हते. आज जशी समस्या आहे. ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य गरिबी त्यांना शहरी भागात स्थलांतरित करण्यासाठी ढकलते उदरनिर्वाहाच्या शोधात अति चांगल्या जगण्याच्या आशेने.

७) शहरी प्रदूषणाची समस्या :

शहरीकरणाच्या झपाट्याने, उद्योग आणि वाहतूक व्यवस्था प्रमाणाबाहेर वाढतात. या पर्यावरणाच्या प्रदूषणासाठी, विशेषतः शहरी वातावरणासाठी घडामोडी प्रामुख्याने जबाबदार आहेत. आम्ही आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सशक्त भारताचा विचार करू शकत नाही. जेव्हा

आपली शहरे निकृष्ट राहतील शहरी जीवन घसरते आणि शहरी पर्यावरणाची दुरुस्ती करण्यापलीकडे नुकसान होते.

८) वाहतुकीची समस्या :

भारतातील जवळजवळ सर्व शहरे आणि वाहतूक समस्येने त्रस्त आहेत. शहराचा आकार वाढत असताना वाहतुकीच्या समस्या वाढतात आणि अधिक जटिल होतात. त्यांच्या वाढीसह, शहर विविध आणि जटिल कार्ये करते आणि अधिक लोक कामावर किंवा खरेदीसाठी प्रवास करतात. यामुळे सार्वजनिक वाहतुकीवर प्रचंड ताण पडतो. बऱ्याच शहरांमध्ये गर्दीची वेळ सुमारे दोन तास चालते आणि त्या कालावधीत बस आणि गाड्या क्षमतेनुसार भरलेल्या असतात. त्यामुळे वाहतुकीची हालचाल खूप मंद होते.

निष्कर्ष :

नागरीकरणामुळे जाती आणि धार्मिक अस्मितेवर आधारित राजकीय एकत्रिकरणाचे जुने प्रकार कमी झाले आहेत आणि स्थानिक समस्यांचे निराकरण योग्य पद्धतीने होण्यास अनुकूल आहे. शहरीकरणाचा दैनंदिन जीवनातील सर्व पैलूंवर परिणाम होतो. शाश्वत विकासाचे प्रमाण शहरी वाढीच्या यशस्वी व्यवस्थापनावर अवलंबून असतात, विशेषतः निवड शहरांमध्ये जेथे शहरीकरणाचा वेग सर्वात वेगवान असण्याचा अंदाज आहे. या टप्प्यावर, अनेक राज्य सरकारांना त्यांच्या वाढत्या शहरी लोकसंख्येच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आव्हानांचा सामना करावा लागतो. येथे बेरोजगारी, आरोग्य सेवा, शिक्षण, गृहनिर्माण, वाहतूक, प्रदूषण, ऊर्जा व्यवस्था आणि पायाभूत सुविधांच्या समस्यांसमोर मोठी आव्हाने उभी आहेत जी आधुनिक शहरी प्रशासनाद्वारे हातळली जाऊ शकतात.

शाश्वत शहरे आणि समुदायांवरील शाश्वत विकास लक्ष्य मध्ये असे म्हटले आहे की शाश्वत विकास विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते, कारण ते लोकांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या समृद्ध होण्याची संधी देतात. कुटुंब रचनेतील बदल हा नागरीकरणाचा परिणाम म्हणून शहरी भागात अत्यंत भिन्न संस्कृतीचे लोक एकत्र वाटतात याचा सकारात्मक परिणाम होतो. लोक एकमेकांच्या संस्कृतीबद्दल जाणून घेतात आणि ते त्यांच्या विचारांची देवाणघेवाण करतात. पूर्वी त्यांच्यामध्ये असलेले अडथळे तोडून टाकतात. परिणाम सांस्कृतिक संकरात होतो.

संदर्भ :

- १) आरोरा आर.के. गोयल आर (२०१३), भारतीय लोकप्रशासन संस्था आणि समस्या नवी दिल्ली, भारत; न्युज इंटरनेशनल पब्लिकेशन.
- २) पंचायत राज आणि नागरी प्रशासन (२०१४), डॉ. अजुर्नराव दर्शनकार कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद
- ३) लोकसंख्या शिक्षण ओळख प्रा.पाटील, प्रा. चिंतानंद य.च. मुक्त विद्यापीठ नाशिक मे २००३.
- ४) जनगणना अहवाल २०११
- 5) Sustainable Development Goals Progress Report (2021)
- 6) United Nations Department of Economics and Social Affairs (2018)
- 7) Handbook of Urbanisation in India, New Delhi (2005)
- 8) Government of India (2022) Economics Survey
- 9) World Health Organization, Urban Health.